

De reconstructie van een veertiende-eeuwse gevel van het Duitse Huis te Utrecht

Bart Klück

Het Duitse Huis te Utrecht, gelegen aan de westzijde van de Springweg, was van 1811 tot 1990 Militair Hospitaal.¹ De middeleeuwse gebouwen van de landcommanderij van de ridderslijke Duitse Orde waren van meet af aan ontoereikend voor deze functie. Weliswaar werden de gebouwen aangepast. Dat betekende bijvoorbeeld het uitbreken van de interieurs (weghakken van natuurstenen gebeeldhouwde schouwen, het afvoeren van wandtapijten, slopen van betimmeringen, het afhakken van pleisterwerk - met schilderingen) en het tot sobere zalen inrichten van met name het middeleeuwse hoofdgebouw. Aanvankelijk was dit ook voor tijdelijk bedoeld: al in 1811 zijn plannen gemaakt voor een groot nieuw hospitaal: vier vleugels in carré rond een grote binnenplaats. Daarvoor zouden alle bestaande gebouwen worden afgebroken. In de korte tijd, dat de Fransen hier nog de macht uitoefenden, kon dit niet meer gerealiseerd worden. Utrecht is daarmee een naar verwachting hopeloos groot classicistisch monument bespaard gebleven.

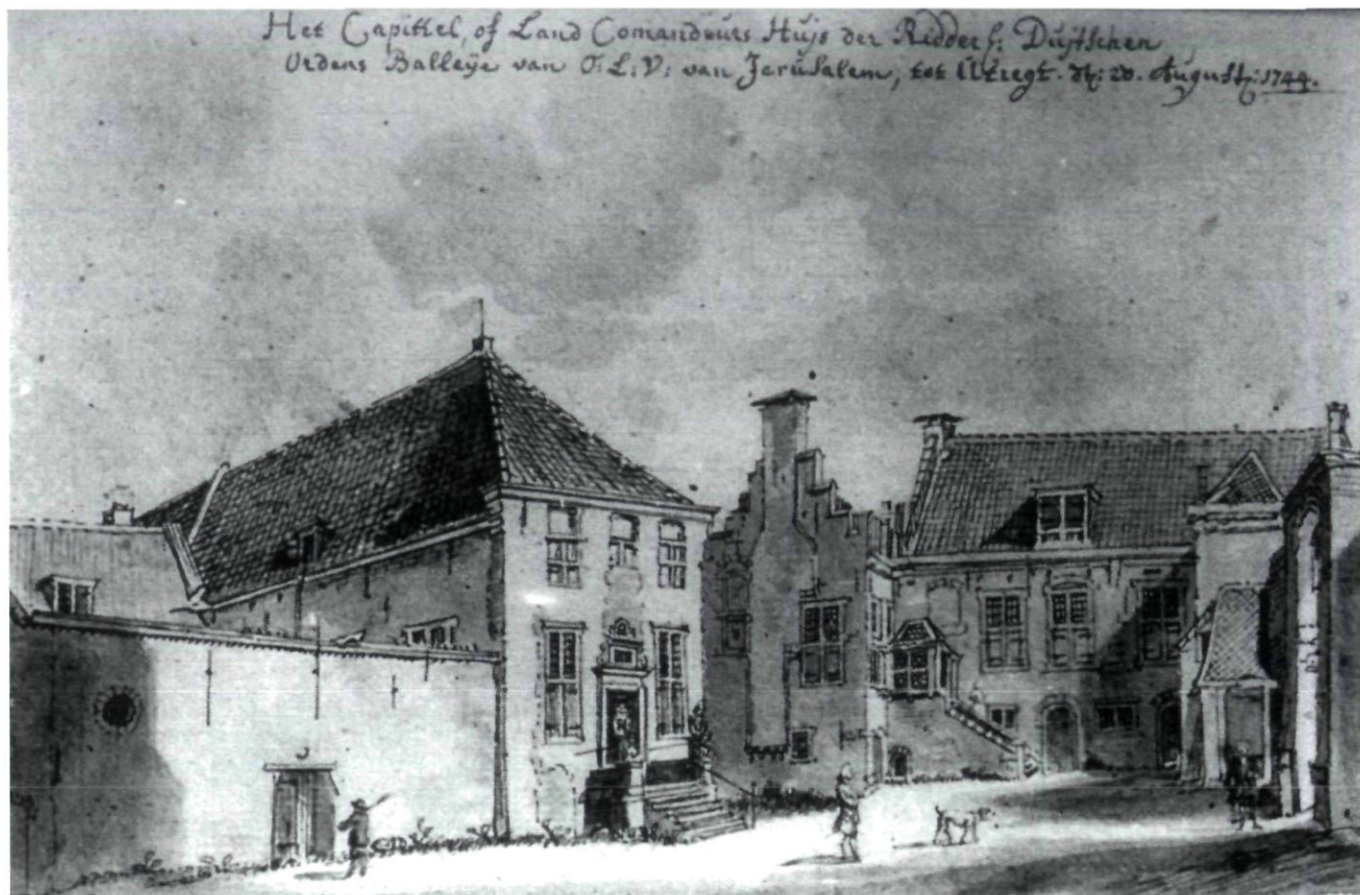
Pas in 1823, onder koning Willem I, werd een begin gemaakt met de bouw van één vleugel. Dit werd een zelfstandig hospitaalggebouw aan de westzijde van het terrein, in 1830 voltooid. De middeleeuwse gebouwen bleven, met hun inherente gebreken, in gebruik. Dat betekende ook bouwkundige aanpassingen. De meest ingrijpende daarvan betrof in 1914 de oostgevel van het middeleeuwse hoofdgebouw. Toen werd de begane grond van deze gevel sterk gewijzigd ten behoeve van een grote glaserker voor de erachter gelegen operatiezaal (afb. 1). Daarvoor moesten een venster en de in de as van de gevel staande ingang wijken. Voor een nieuwe ingang naast de erker en een venster daarnaast werd het andere venster opgeofferd. In plaats van een symmetrie met een statige deur tussen twee grote vensters resulteerde deze functionele verbetering in een asymmetrische gevelindeling. De verdieping bleef ongewijzigd in de toestand van 1811, dat wil zeggen met één bescheiden venster, centraal in een gepleisterd gevelvlak. Daarboven was de gevel afgesloten met een simpel boeideel van een bakgoot, waarin het wolfseinde van de kap afwaterde.

Voor het begin van de restauratie van 1997 was deze belangrijkste gevel van het Duitse Huis een vierkant vlak zonder architectonische prenties en met een onordelijke indeling. Voor de nieuwe bestemming van het complex en de daarbij te

geven randvoorwaarden was er onder de betrokkenen, zoals de Rijksgebouwendienst, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, het Gemeentebestuur van Utrecht en de gemeentelijke Welstands- en Monumentencommissie consensus over een aanpak waarbij de architectonische uitstraling sterk verbeterd zou worden. Voor de oostgevel van het veertiende-eeuwse

Afb. 1. Utrecht, het Duitse Huis. De oostgevel in 1991 (foto B.J.M. Klück)

Afb. 3. Het Duitse Huis in 1744. Gewassen pentekening van Johan de Beijer (Utrechts Archief, Topografische Atlas (La 2.9))

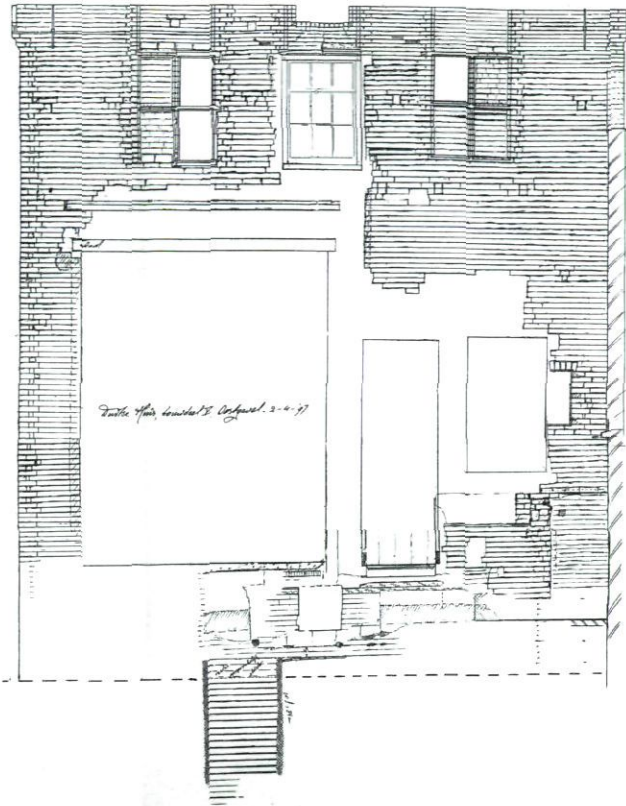
hoofdgebouw betekende dat concreet, dat een beëindiging met een topgevel zeer belangrijk geacht werd. Vanzelfsprekend voor de rijksdienst was dit niet; daar heerste nog steeds een grote huiver voor reconstructies.

De geveltop was al omstreeks 1700 gesloopt. Op een tekening die Jan de Beijer maakte in 1744 zien we het gebouw dan ook met een afgewolfde kap. Wel toont deze tekening hoe statig de rest van de gevel was, met een representatieve entree boven een bordestrap, grote kruisvensters links en rechts en op de verdieping drie kruisvensters, waarvan de middelste deels dicht. Boven deze verdiepingvensters toont de tekening ondiepe nissen tot aan de goot (afb. 3). Een andere potloodtekening (ongedateerd) geeft nog wel een beeld van de geveltop en daarop zien we dat de nissen boven de vensters eindigen in een spitsboog. Ondanks het hopeloze perspectief lijkt de schets toch ter plaatse te zijn gemaakt. Latere tekenaars als Serrurier en Stellingwerf hebben deze schets gekopieerd, waarbij de onbeholpenheid werd versterkt. Het zijn deze kopieën die door een ruimere verspreiding ten onrechte een zweem van authenticiteit gekregen hebben.

Het opmeten van de kapconstructie uit 1347 maakte duidelijk, dat er vóór de inbouw van de spantenconstructie van circa 1700 een vervorming van de oude kap heeft plaatsgevonden, waarbij de noklijn ongeveer een halve meter naar het oosten

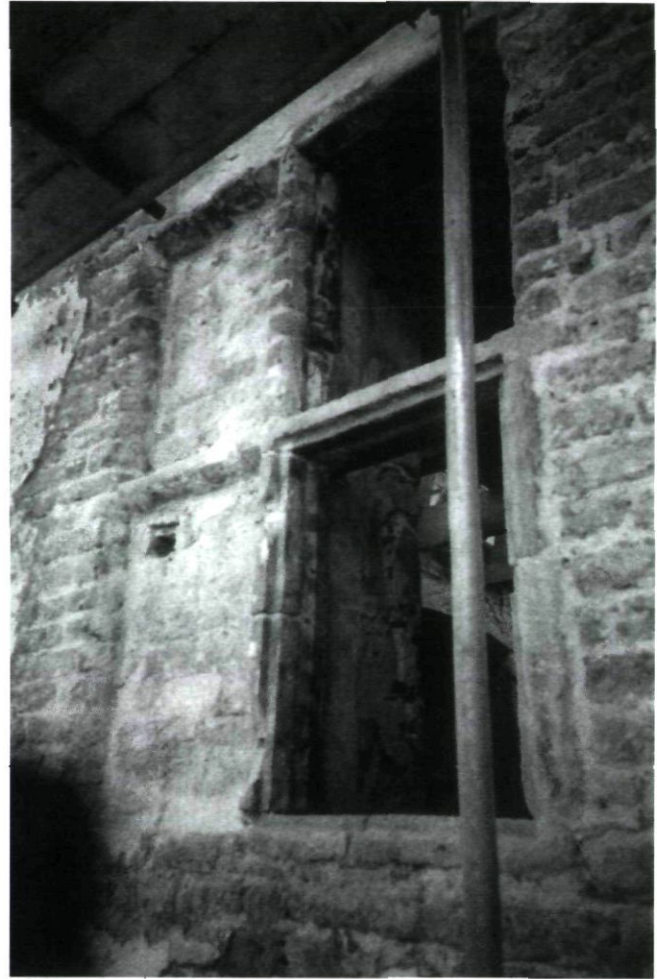
was verschoven. Dat betekent dat de oostgevel, ondanks het windverband, voorover is gaan hellen en waarschijnlijk daarom is gesloopt. Bij het afwolven van de kap aan de oostzijde is al het weggezaagde hout van de sporengespannen hergebruikt. Zelfs voor een nieuwe muurplaat werd een kapspoor gebruikt. Aan de hand van onder meer de telmerken kon het hergebruikte hout in aansluiting op de nieuwe top op de oorspronkelijke plaats worden teruggebracht.

Het onderzoek aan de gevel zelf wees uit, dat van de bestaande gevel ruim tweederde van het metselwerk oorspronkelijk was (afb. 2). De verstoring van het veertiende-eeuwse metselwerk was na de ingreep van 1914 het grootst op de begane grond. Wel was van de begane grond de oorspronkelijke indeling te reconstrueren, omdat er juist voldoende metselwerk aanwezig was van het rechter venster (met daarnaast nog een kleine luikopening). Er kon bovendien vastgesteld worden, dat er in de veertiende eeuw geen ingang was in deze gevel. Daarmee was deze gevel oorspronkelijk gelijk aan de westgevel. In de as van de gevel is een ingang gemaakt in de vijftiende eeuw, waarna deze in de late zestiende en begin negentiende eeuw is aangepast. Het voorplein lag in de veertiende eeuw circa 80 centimeter lager dan recent. De indeling van de verdieping bleek grotendeels bewaard te zijn. Links en rechts van het middenvenster kwamen (ogenschijnlijk) dichtgemet-

Afb. 2. Het Duitse Huis Utrecht. Documentatieschets van de oostgevel van het 14de-eeuwse hoofdgebouw. De uitbouw t.b.v. een operatiezaal heeft in 1914 een grote bres veroorzaakt in het oorspronkelijke metselwerk van de begane grond. De oorspronkelijke situatie van de verdieping is daarentegen vrijwel gaaf gebleven. De geveltop is omstreeks 1700 tot borstweringhoogte afgebroken (tek. B.J.M. Klück)

selde kruisvensters tevoorschijn (afb. 4). Direct al viel op, dat er slechts ten dele gebruik gemaakt was van natuursteen. Onderzoek aan de binnenzijde bracht aan het licht, dat binnen het 'kruis'venster aan de noordzijde van de middenas slechts één opening was (oorspronkelijk met een glas-in-lood vulling) en bij het venster aan de zuidzijde twee (een bovenlicht met glas en een luikopening daaronder). Het beeld aan de buitenzijde was dus een voorbeeld van schijnarchitectuur. Op de bovendorpel van het middenvenster lag een dubbele zandstenen latei als bewijs, dat hier in de veertiende-eeuwse situatie in ieder geval twee bovenramen waren. De situatie daaronder was in de vijftiende eeuw verstoord ten behoeve van een doorgang. In de dagkanten waren de afdrukken van treden en van een deurkozijn in het binnenvlak van de muur te zien die aangeven dat er toen vóór de middenas van de gevel een traporentje stond. Deze verbouwing hangt samen met de bouw van een woning voor de landcommandeur en daarmee met het verdwijnen van de oorspronkelijke traptoren op de hoek van de noordgevel. Wel heeft de vensternis aan de binnenzijde oorspronkelijk al tot de vloer doorgelopen, evenals bij het venster aan de zuidzijde. Er zijn echter aanwijzingen, dat de borstwering onder het venster bij het middenvenster minder

Afb. 4. Het Duitse Huis. Teruggevonden verdiepingvenster in de oostgevel. Zandsteen is alleen daar toegepast waar daadwerkelijk een opening was (foto B.J.M. Klück)

dik was. In verband met de oorspronkelijke functie van de bovenzaal, namelijk die van hospitaalzaal (conform de statuten van de Duitse Orde) is het mogelijk, dat in deze middelste vensternis een klein altaar stond. In dat geval zal er evenmin sprake zijn geweest van een volledig kruisvenster. Boven de drie verdiepingvensters zijn ook de ondiepe nissen aangetroffen die Jan de Beijer tekende en die in de verdwenen geveltop met een spitsboog eindigden. In de nis boven het middenvenster kwam onder de dakkapel in de borstwering van de zolder de onderzijde van een venster tevoorschijn met afgeschuinde hoeken aan de buitenzijde en zich naar binnen verwijdend met drie verspringende hoeken. Een duidelijk aanwijzing, dat dit zowel naar binnen als naar buiten een architectonisch belangrijk venster was (afb. 5). Net onder dit centrale venster, even hoog als de geprofileerde gootlijst van de zijgevels, was in het metselwerk van de kopgevel een 'bouwpauze' te herkennen in de vorm van een strook plavuizen. Ter plaatse van de beëindiging van de uit-springende gootlijst rust op beide hoeken van de voorgevel

Afb. 5. Utrecht, het Duitse Huis. Bovenaanzicht (doorsnede) van het vroegere spitsboogvenster in de oostgevel (foto B.J.M. Klück)

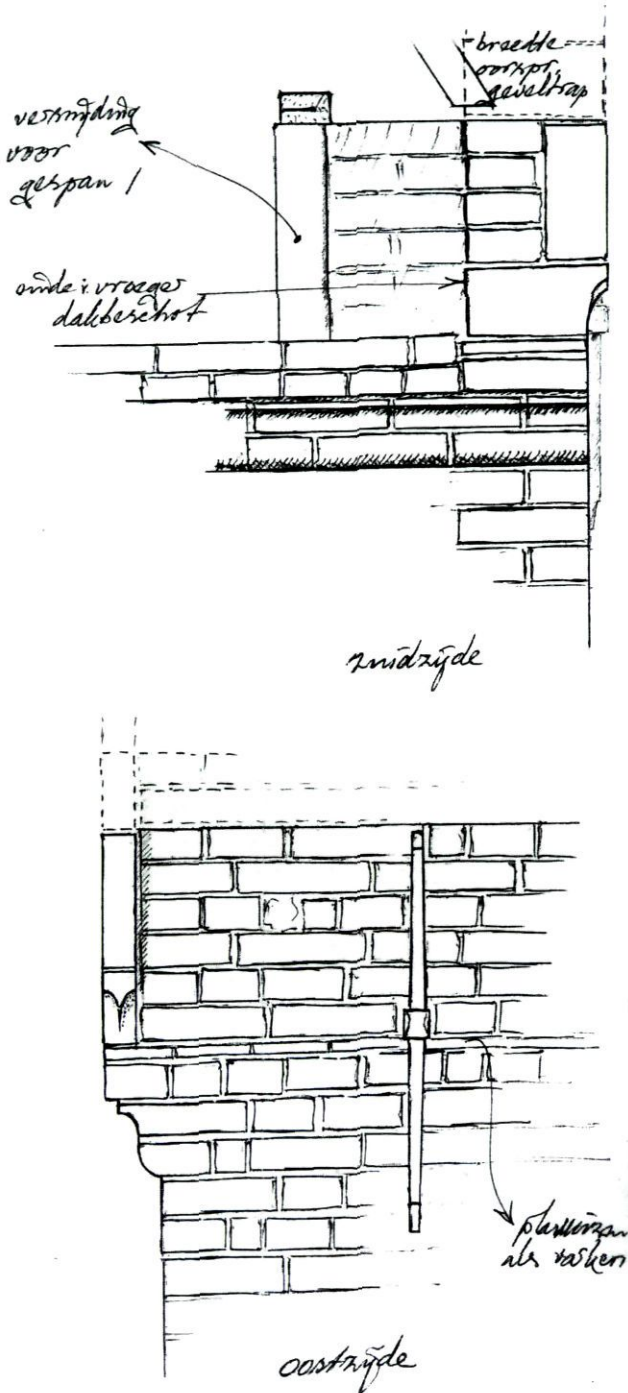
een kraagsteentje in de vorm van een bewerkte mop op zijn kant met daarop een naar voren uitstekende verticaal geplaatste baksteen (afb. 7). Dit zijn restanten van een omlijsting van de vroegere geveltrappen. Zo'n reliëf van een trapgevel is kenmerkend voor dertiende en veertiende-eeuwse trapgevels in bijvoorbeeld Keulen (voor de Tweede Wereldoorlog), Frankfurt en vooral Straatsburg. Maar ook in Deventer staat nog een voorbeeld: Kleine Poot 14. Daarbij sluiten de verticale lijsten aan op de vooruitspringende ezelsruggen, waardoor de trapgevel een krachtig accent krijgt (afb. 8).

Op enkele plaatsen werd nog oorspronkelijk pleisterwerk op de gevel aangetroffen. Het meest uitgebreid op de rechter hoek, waar de zuidgevel van de woning van de landcommandeur in de late 14de eeuw tegenaan gebouwd is. Daar bleek, dat de voorgevel meteen na de bouw met een dunne gladde kalkpleisterlaag was afgewerkt. In de nog natte pleister waren met kraslijnen 'hoekblokken' aangegeven. Ook de gevelbasis was zo voorzien van een blokkenplint. De blokken waren wit geschilderd. De rest van het geveloppervlak was rood geschilderd, met witte schijnvoegen. In de vulling van de dichtgemetselde verdiepingenvensters kwamen stenen tevoorschijn met deze rode pleister en witte schijnvoegen.

In de blindnissen van de verdiepingenvensters en de (spitsboog)nissen daarboven kwam eveneens oorspronkelijk, wit geschilderd pleisterwerk tevoorschijn. Donkere (zwarte) vlekken en lijnfragmenten daarop suggereren dat de blindnissen mogelijk als 'vensters' geschilderd waren en de (spitsboog)nissen misschien zelfs van een geschilderde tracing waren voorzien. Het moet als zodanig wel een opvallende gevel geweest zijn. Voor reconstructie van deze bonte, maar slechts fragmentarisch nog aanwezige verschijningsvorm is echter niet gekozen omdat aansluiting werd gezocht

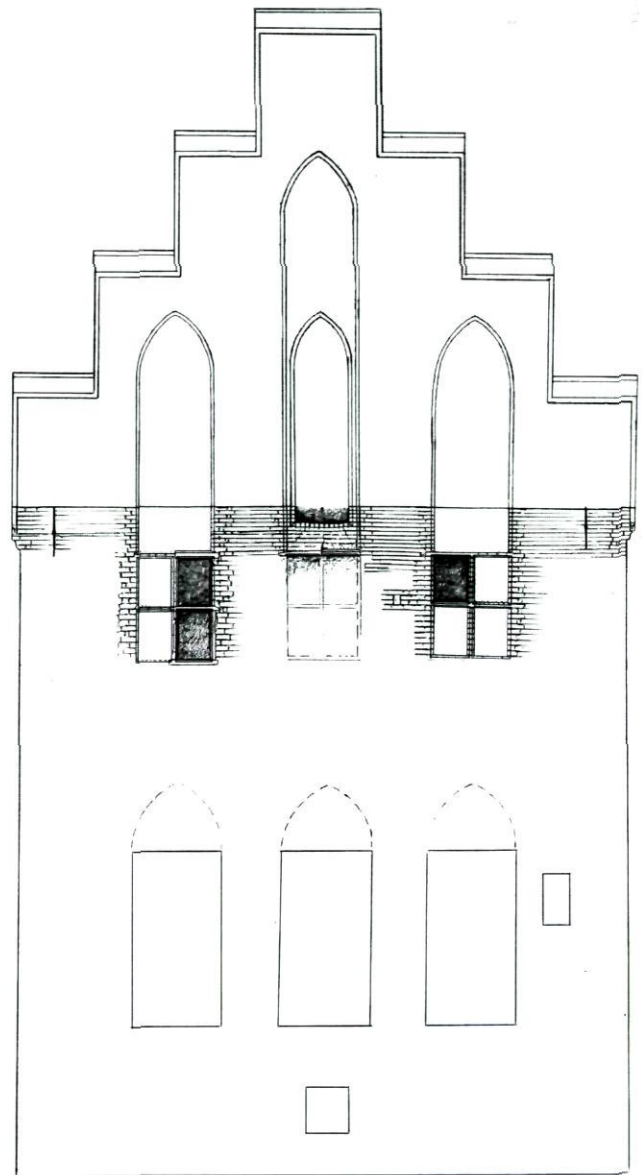
Afb. 7. A. aanzet van de linker schouder van de oostgevel (foto B.J.M. Klück)

Afb. 7. B. Documentatietekeningen van de aanzet van de linker schouder van de oostgevel met kraagsteentje en lijst (tek. B.J.M. Klück)

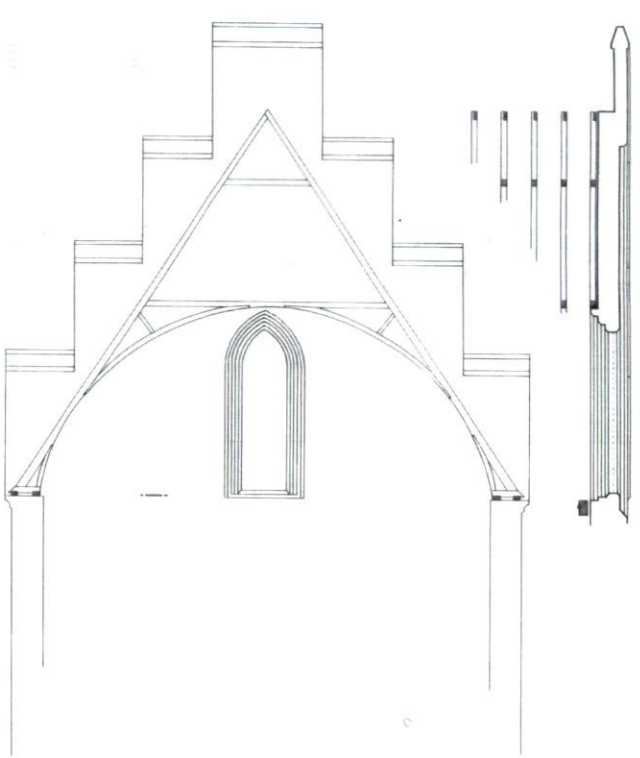
op de witte pleistering van de zijgevels, daterend uit dezelfde tijd als de daarin aanwezige empirevensters.

Voor het reconstrueren van de verdwenen geveltop bood het bewaarde deel van de gevel alle informatie over de geleiding in verticale richting. Gezien de bouwtijd: kort na 1347, mag

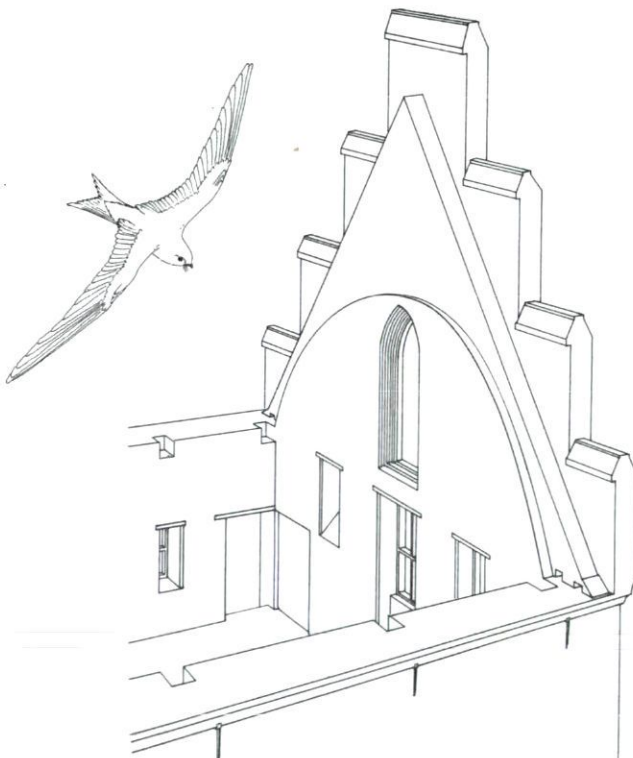

Afb. 8. Utrecht, het Duitse Huis. Reconstructie van de oostgevel van het hoofdgebouw (tek. B.J.M. Klück)

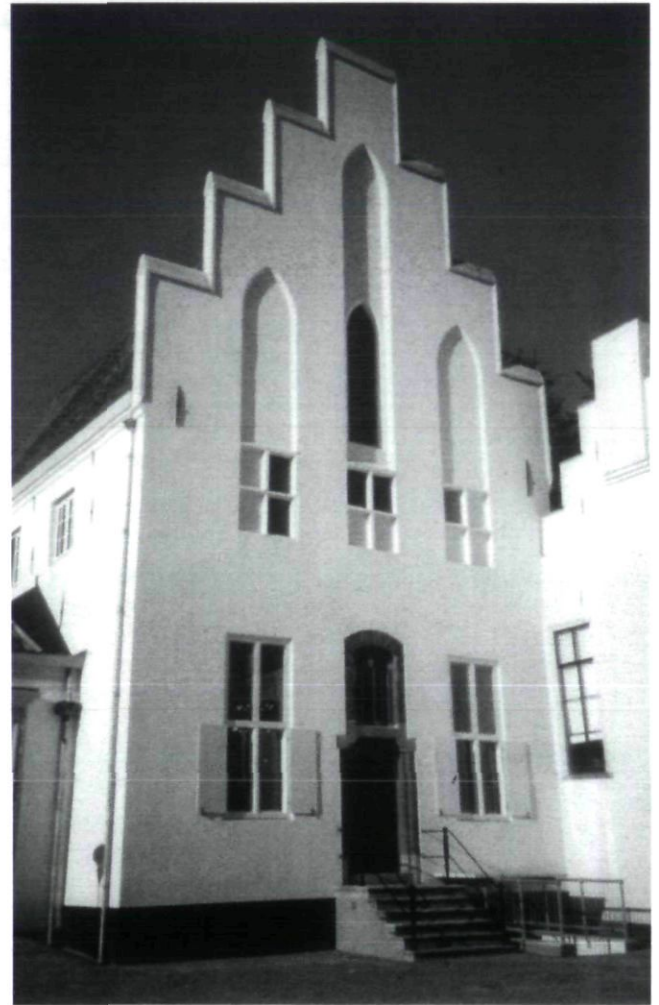
er van uitgegaan worden, dat de drie nissen boven de verdiepingsvensters met spitsbogen gesloten waren. Ook mag er vanuit gegaan worden, dat het venster in de middelste nis eveneens in een spitsboog eindigde. Uiteraard moet de geveltop met een oneven aantal geveltrappen zijn opgebouwd. Analoog aan andere veertiende-eeuwse voorbeelden (bijvoorbeeld Krommestraat 20, Amersfoort) is het meest waarschijnlijk, dat het een verdeling in zeven sprongen was, dus tussen de schouder en de top twee geveltrappen aan iedere zijde. De overige informatie werd bepaald door de constructie van de kap. Het ooit daarin aanwezige gewelf bepaalt de maximale hoogte van het spitsboogvenster (afb. 6). De kaphellingen

Afb. 6. Het Duitse Huis. Reconstructie van de oostgevel van het hoofdgebouw (binnenaanzicht en doorsnede) met het spitsboogvenster (tek. B.J.M. Klück)

Afb. 9. Het Duitse Huis. Reconstructie van de oostzijde van het hoofdgebouw met de verspringende geveldiktes (tek. B.J.M. Klück)

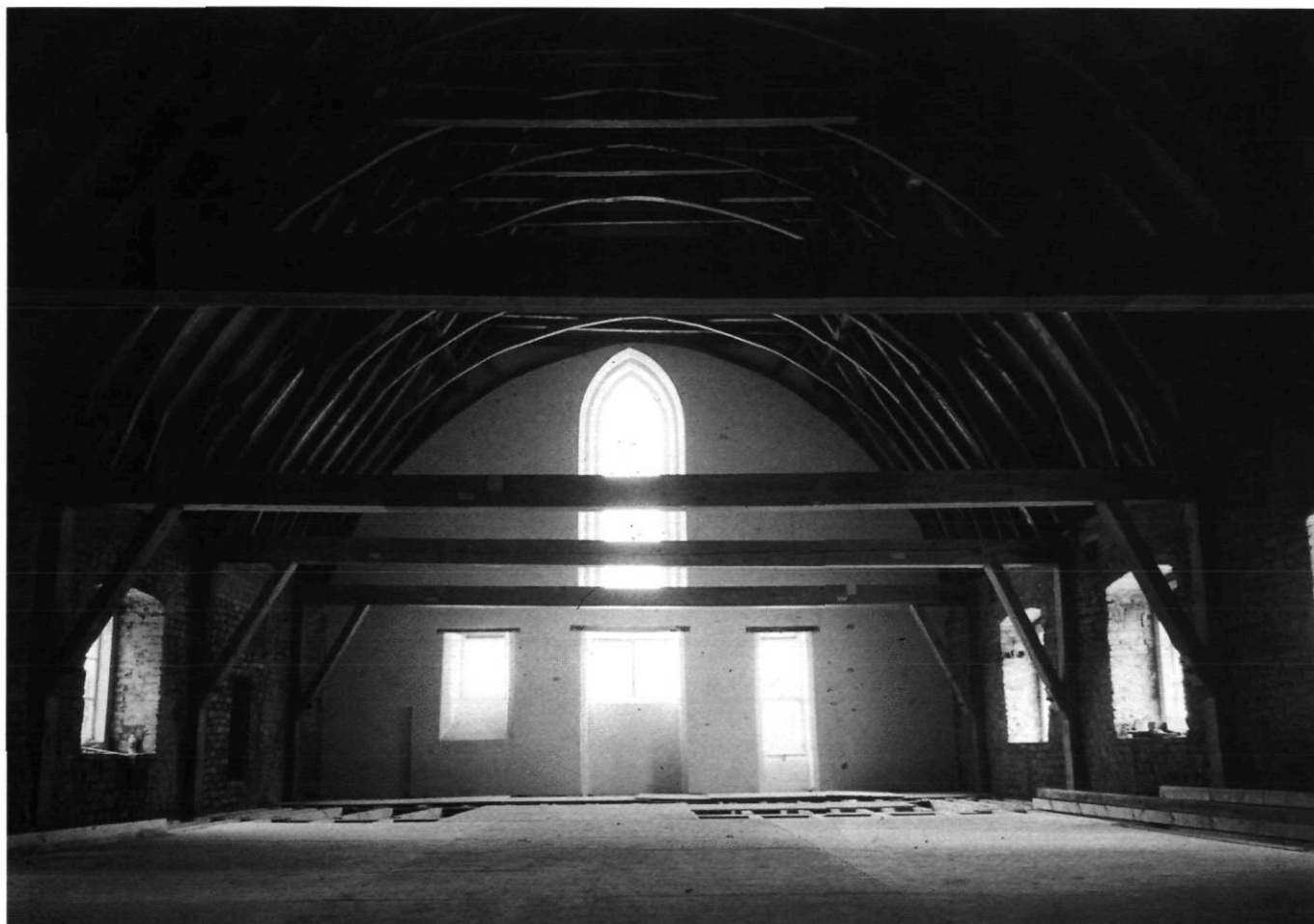

Afb. 10. Het Duitse Huis. De bovenzaal tijdens de restauratie in 1999 (foto B.J.M. Klück)

en de nokhoogte bepalen de hoogte en de breedte van de geveltopen. Het is logisch, dat de hoogte van de flankerende spitsboognissen bepaald werd door de top van het spitsboogvenster als derde horizontaal accent na de begane grondvensters en de verdiepingvensters.

De spitsboognis boven het middelste verdiepingvenster zal veel hoger beëindigd zijn. Gekozen is voor twee maal de hoogte van het spitsboogvenster. Daardoor toont de gevel zeer rijzig, bij een juiste verhouding tussen horizontale en verticale accenten. Het opklimmen van de geveltrappen is geaccentueerd door de uitspringende lijst langs de randen die aansluit op de overstekende ezelsruggen.

De gevel vertoonde aan de binnenzijde twee verspringingen waaruit blijkt dat deze de volle dikte van 80 centimeter had tot onder het houten tongewelf (afb. 9 en voor het effect afb. 14). Het eerste sporenpaar sloot aan op een driehoekige verspringing waar de gevel 65 centimeter dik was en waar het dakbeschot met de leien overheen liep tot tegen de 33 centi-

Afb. 11. Utrecht, het Duitse Huis. De oostgevel van het 14de-eeuwse hoofdgebouw in 1999 (foto B.J.M. Klück)

meter dikke geveltrappen (waar de verticale lijst nog ruim 4 cm uitstak).

Uitgangspunt was dat er een topgevel terug moest komen. De bovenbeschreven hoeveelheid informatie die het gebouw nog bevatte, maakte een reconstructie mogelijk zonder al te veel giswerk. Daarom heeft de architect, Aart Oosting, besloten om de veertiende-eeuwse vorm te herstellen (afb. 11). De geleiding van het metselwerk van de verdieping liet ook weinig ruimte om zonder gekunsteldheid iets nadrukkelijk nieuws te bedenken. Het effect van de nieuwe gevel met zijn vormen en lichttoetreding voor de tot in de kap doorlopende verdiepingsruimte past volledig bij de wens om een zaal te krijgen met grote architectonische uitstraling (afb.10). Wel is nadrukkelijk besloten om het buitenpleister van de gevel wit te schilderen. De lichtopeningen van de verdiepingsvensters en de nieuwe vensters op de begane grond hebben een moderne glasvulling gekregen.

De beslissingen in het kader van de restauratie zijn in dit geval het gevolg van intensief bouwhistorisch onderzoek en

een gelijkwaardige inbreng van de onderzoeker tijdens de vele bouwvergaderingen.

Noot

¹ Meer achtergronden, informatie en voorlopige conclusies zijn te vinden in: Bart Klück, *De landcommanderij van de Duitse Orde te Utrecht*, Utrecht 1995 en Hedde Biesma, *Ridders in een klooster. Het Duitse Huis in Utrecht*, Utrecht 1999 (Historische Reeks Utrecht 27)

Dit stuk is een bewerking van de lezing die de auteur op 8 oktober 2004 hield.